

Eten uit de muur

Opgegraven dierenresten uit een muurnis

Maart 1996
Theo de Jong

1. Een nis in de muur

In het pand aan de Molenstraat 12-12a te Gorinchem (vanaf 1993 eigendom van M. van Klei en M. Lindeboom), werd tijdens restauratie en renovatie een muurnis aangetroffen. Het kleine nisje lag nabij een haardplaats, op plinthoogte en was afgesloten met een plavuís. Vermoedelijk is dit nis aangelegd bij de bouw van de slotenmakerij en smederij die uit historische bronnen bekend is. In 1549 wordt het pand aan de Molenstraat voor het eerst als 'Het vergulde Slot' vermeld. Er berust een hypotheek op die in 1574 wordt afgelost. Latere bewoners beoefenden ambachten als slotenmaker, schrijnwerker en huisschilder. De bewoners vanaf de 16de eeuw zijn uit archiefgegevens nauwkeurig bekend (zie: ..).

De muren van dit pand aan de Molenstraat staan, zoals bleek tijdens de restauratie in 1993, op extreem zware fundamenteën met een aanlegdiepte tot 179 cm onder het huidige straatniveau. De breedte van het muurwerk was .. cm en de gebruikte bakstenen hadden een formaat van ..x..x.. cm. Het is nog onbekend tot welk middeleeuws gebouw deze zware funderingen behoorden. Van Deventer tekende op zijn plattegrond in 1560 hier een gebouw met een symbool waarmee hij ook een 'kerk' of een 'oud mannenhuis' weergaf. Uit geschreven bronnen is een dergelijk gebouw op deze plaats echter niet bekend.

In het nis lagen, zoals bleek na verwijdering van de plavuís die er tegenaan was gemetseld, een handjevol botresten. Op het eerste gezicht resten van mossels, vissen en gevogelte. Wanneer en hoe deze resten in het nis terecht zijn gekomen is niet duidelijk. Werden ze als een bouwoffer bewust in het nis gelegd, dan dateren de resten uit de eerste helft van de 16de eeuw, toen het pand werd gebouwd. Mogelijk werd het nis in later tijd gebruikt door een dier die er een voedselvoorraadje aanlegde en vervolgens verzuimde deze op te eten. Wellicht verschaft het onderzoek van de skeletresten hierover meer informatie.

2. Onderzoek van de botresten

De resten die uit het nis werden verzameld, zijn over een tweetal zeven gesorteerd. De grootste zeeffractie was groter dan 5 mm. De middelste zeeffractie was tussen 5 en 1 mm en de kleinste zeeffractie waren de resten die kleiner waren dan 1 mm. De residu's werden verder handmatig uitgesorteerd, ten dele met behulp van een binoculaire microscoop. De bot- en schelpresten werden gesorteerd in zoogdieren, vogels, vissen en weekdieren. Daarna werd van elk botfragment vastgesteld welk onderdeel van het skelet het was. Hierna kon door vergelijking met skeletten van recente diersoorten de oorspronkelijke soort worden gedetermineerd. Ook werd vastgesteld van hoeveel individuen de resten afkomstig zijn. Het meest in aantal gevonden skeletdeel van één lichaamszijde was hiervoor bepalend. Bijvoorbeeld zes linker opperarmbenen zijn afkomstig van (tenminste) zes individuen.

Ondanks het kleine volume botresten zijn opvallend veel soorten vertegenwoordigd. Deze worden hierna achtereenvolgens behandeld, verdeeld in zoogdieren (4,3%), vogels (18,3%), vissen (74,8%) en weekdieren (2,6%).

2.1. Zoogdieren

Van zoogdieren zijn 18 botfragmenten gevonden (4,3%). Ondanks sterke fragmentatie konden hiervan toch enkele resten worden gedetermineerd (tabel 1). De resten zijn van rund en schaap (of geit: het verschil tussen deze twee soorten is aan deze resten niet herkenbaar).

Van een rund (Bos taurus) werden een fragment van een borstwervel en een fragment van een ribbe gevonden. Het borstwerfelfragment is van een dier jonger dan vijf jaar (Habermehl 1975: 101).

Van een schaap (Ovis ariès) (of mogelijk een geit (Capra hircus)) werden een rechter onderkaakskies (Premolaar 2), een ribfragment en een lendewervel gevonden. Het ribfragment is aangetast door knaagsporen van bijvoorbeeld een hond, kat of ander roofdier (mogelijk een bunzing of wezel). De lendewervel is in de lengte door midden gekliefd, als gevolg van het slachten van dit dier. De leeftijd van dit schaap was jonger dan vijf jaar (Habermehl 1975: 121). Ook op een tweetal niet verder gedetermineerde fragmenten werden snijsporen aangetroffen, die het slachten bevestigen. Dankzij het vaststellen van slacht- en snijsporen kan worden geconcludeerd dat dit rund en schaap ten behoeve van consumptie zijn geslacht. Hoe en waarom deze afvalresten in het muurnis terecht kwamen is hiermee nog niet verklaard.

Tabel 1

Overzicht van het aantal resten van zoogdieren. Gorinchem. Molenstraat 12-12a, muurnis. Datering 17de eeuw.
nd = niet gedetermineerd.
MAI = minimum aantal individuen.

skelatelement		rund	schaap/gaai	zoogdier nd
denten		-	1	-
vertebrae thoracales		1	-	-
vertebrae lumbales		-	1	-
costae		1	1	-
nd		-	-	13
totaal	(18)	2	3	13
% totaal	(100)	11,1	16,6	72,3
MAI	(2)	1	1	nd
% MAI	(100)	50	50	-

2.2. Vogels

In het muurnis werden 77 vogelresten gevonden (18,3%). De resten zijn merendeels van wilde diersoorten, met name zijn een drietal eendensoorten gevonden (tabel 2). Dit is in tegenstelling tot wat gebruikelijk is in afvalputten en andere archeologische sporen. Meestal worden archeologische vogelresten gevormd door pluimvee als kippen, ganzen en (tamme) eenden. In het nisje werden een onderkaakfragment van een kip (Gallus gallus domesticus) gevonden, 18 resten van tenminste drie wilde eenden (Anas platyrhynchos), 7 resten van tenminste één duikeend (Aythya sp.) die mogelijk van een tafeleend (Aythya ferina) of een kuifeend (Aythya fuligula) zijn. Verder werden 6 fragmenten van een borstbeen en een heiligbeen gevonden van een taling (wintertaling (Anas crecca) of zomertaling (Anas querquedula)). Een drietal resten zijn van tenminste één huismus (Passer domesticus) en een vierkantsbeen behoorde aan een lijsterachtige vogel (Turdus sp.) toe, mogelijk een koperwiek (Turdus iliacus) (afb. 1). Verder zijn 19 eischaafragmenten gevonden, van een niet nader bepaalde vogelsoort.

De soorten-samenstelling van deze vogelresten is opvallend. Slechts één rest van een kip ten opzichte van 76 resten van wilde vogelsoorten is archeologisch gezien uitzonderlijk. Toch kunnen deze verschillende soorten eenden heel goed bijvoorbeeld in een eendekooi voor consumptie zijn gevangen (zie Teeuwissen e.a. 1990). Daarbij moet wel opgemerkt worden dat het vangen van eenden in een eendekooi slechts door enkelen mocht worden uitgevoerd. Het polderlandschap rond de Boven-Merwede en de Waal was en is voor veel eendensoorten een uitstekend biotoop. Lijsters en mussen werden ook wel eens gegeten, maar dan vooral door de adel, tijdens uitzonderlijke feestelijke banketten (zie: De Jong, Carmiggelt en Van den Eynde 1995). Het lijkt er niet op dat deze resten van een dergelijke maaltijd zijn.

Afbeelding 1

Vierkantsbeen (Quadratum) (links) van een lijsterachtige vogel (*Turdus* sp.), mogelijk een koperwiek (*Turdus iliacus*).
Maatstreepjes in mm, grootte skeletdeel ca 6 mm.

Tabel 2

Overzicht van het aantal resten van vogels. Gorinchem, Molenstraat 12-12a, muurnis. Datering 17de eeuw.

nd = niet gedetermineerd.

MAI = minimum aantal individuen.

skeletelement		kip	wilde- eend	duik- eend	taling	huisv uus	lijster-vogel achtige nd	
mandibula		1	-	-	-	1	-	-
quadratum		-	-	-	-	-	1	-
trachea		-	-	-	-	-	-	1
vertebrae thoracale		-	-	1	-	-	-	-
vertebrae sacrale		-	-	-	3	-	-	-
costae		-	1	-	-	-	-	-
sternocostale		-	1	-	-	-	-	-
sternum		-	2	-	3	1	-	-
clavicula		-	1	-	-	1	-	-
scapula		-	-	2	-	-	-	-
humerus		-	5	-	-	-	-	-
radius		-	2	2	-	-	-	-
ulna		-	2	1	-	-	-	-
femur		-	1	-	-	-	-	-
tibiotarsus		-	1	1	-	-	-	-
carometatarsus		-	1	-	-	-	-	-
phalangen		-	1	-	-	-	-	-
rijschaalfragment		-	-	-	-	-	-	19
nd		-	-	-	-	-	-	21
Totaal	(77)	1	18	7	6	3	1	41
% totaal	(100)	1,3	23,4	9,1	7,8	3,9	1,3	53,2
MAI	(8)	1	3	1	1	1	1	nd
% MAI	(100)	12,5	37,5	12,5	12,5	12,5	12,5	-

2.3. Vissen

Verreweg de meeste resten uit het muurnis zijn van vissen. Ruim eenderde van de 315 resten (35,2%) kon op soort worden gedetermineerd (tabel 3).

Op de resten van de haring (Clupea harengus) en bot (Platichthys flesus) na, die in principe in zout water leven, zijn alle resten van zoetwatervissen. De haring is een echte zeevis die in de Noordzee algemeen voor komt en voor consumptie gevangen wordt. De haring werd vanaf de kuststeden vers, gezouten of gerookt (bokking) aangevoerd. Van tenminste twee haringen werden twee cleithra en een tiental wervels gevonden (afb. 2).

De bot is de enige platvissoort in West-Europa die zowel in zee als in het zoete water leeft. Door aanpassingen aan de wisselende zoutgehalten in het water, kunnen botten zich ook in getijdegebieden en verder stroomopwaarts goed handhaven (Nijssen en De Groot 1987: 187-188). Van een bot werden een bekken, enkele wervels en een os anale gevonden (afb. 3).

Palingen (Anguilla anguilla) leven in het zoete water maar leggen hun eieren in het zoute water. De pasgeboren 'glasaaltjes' zwemmen de rivieren op, gelokt door geurstoffen die met het uitstromend zoete water in zee stromen (Nijssen en De Groot 1987: 68-69). Enkele wervels werden gevonden van een paling van ongeveer 25 tot 28 cm lengte (afb. 4).

Van waarschijnlijk een brasem (Abramis brama) werden diverse wervelresten en vinstralen gevonden. Het determineren van karperresten is moeilijk en dikwijls onmogelijk. De wervels (en andere skeletdelen) lijken erg veel op elkaar waardoor een onderscheid in soorten als zeelt (Tinca tinca), winde (Leuciscus idus), blei (Abramis bjoerkna) en brasem niet eenvoudig is. Op grond van morfologische eigenschappen zijn de in het muurnis gevonden wervels toegekend aan brasem (afb. 5). Ook een schub van een karperachtige vis, is vermoedelijk van een brasem. Van een alver (Alburnus alburnus) zijn resten van de 'keeltanden' en een onderdeel van de bovenkaak gevonden (afb. 6). De keeltanden zijn functioneel bij het vastklemmen van prooien. Van voorntjes (Rutilus sp.) zijn diverse wervels gevonden die op basis van grootte afkomstig zullen zijn van tenminste drie individuen (afb. 7). Ook werd van een voorn een urohyale gevonden, een onderdeel van het kieuwskelet. Het bleek niet mogelijk om vast te stellen of de wervels van een blankvoorn (Rutilus rutilus) of een rietvoorn (Rutilus erythrophthalmus) zijn. Een aantal ribben zijn van karperachtige vissen, mogelijk voorntjes maar wellicht ook alver. Brasem, alver en voorn zijn karperachtige zoetwatervissen. Deze soorten zijn redelijk algemeen in het zoete water, in allerlei watertypen.

Verder zijn een zevental wervels gevonden van een zeer jonge vis. De soort kon niet worden vastgesteld. Bijna tweederde deel van de visresten is niet gedetermineerd. De oorzaak

hiervan is dat een deel te weinig soortbepalende kenmerken vertoonde en een ander deel te sterk was gefragmenteerd waardoor skeletelement en soort niet konden worden vastgesteld.

De vissenresten zijn vooral van zoetwatervissen afkomstig. Deze kunnen in het natte landschap rond Gorinchem in allerlei wateren, zoals de Boven-Merwede en de Waal en hun zijtakken, hebben rondgezwommen. Omdat over het algemeen relatief kleine vissen zijn gevonden, zijn ze vermoedelijk niet voor menselijke consumptie gevangen. Hun aanwezigheid in het muurnis heeft dan ook vermoedelijk een andere oorsprong.

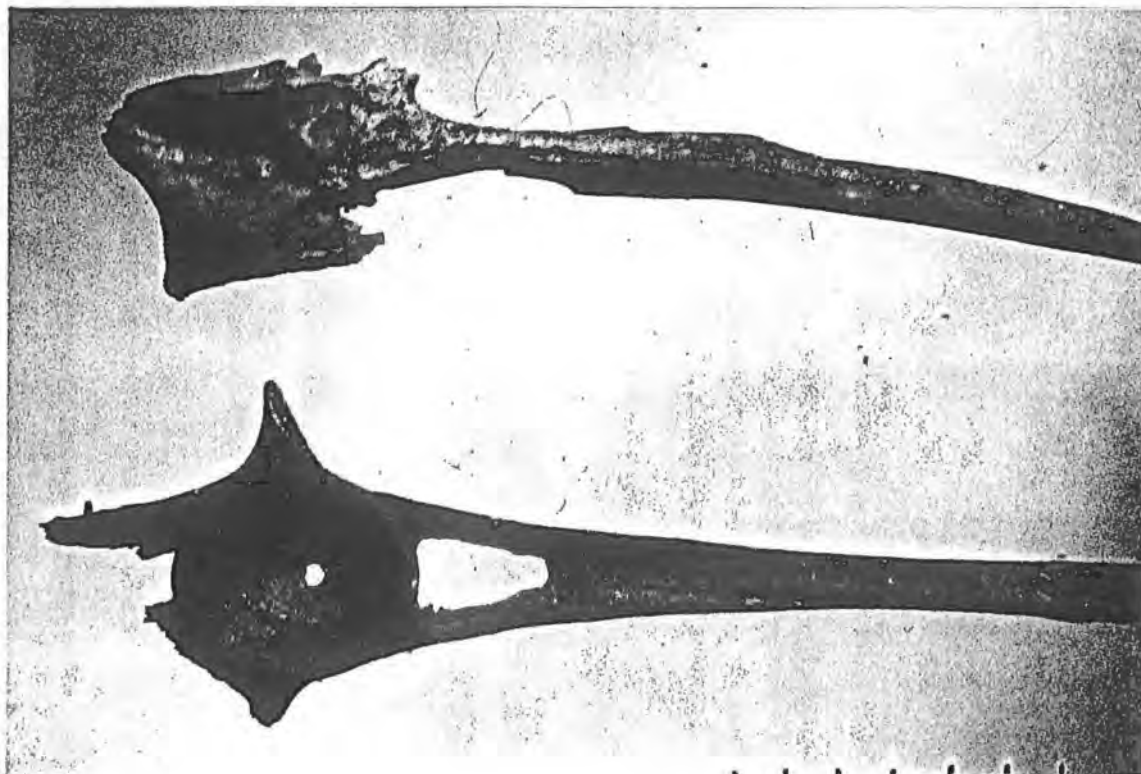
Afbeelding 2

Precaudale wervel van een haring (Clupea harengus), lateraal
aanzicht (Gorinchem, Molenstraat). Maatstreepjes in mm.

Afbeelding 3

Precaudale en caudale wervel van een bot (Platichthys flesus),
a. lateraal aanzicht, b. craniaal aanzicht (Gorinchem,
Molenstraat). Maatstreepjes in mm.

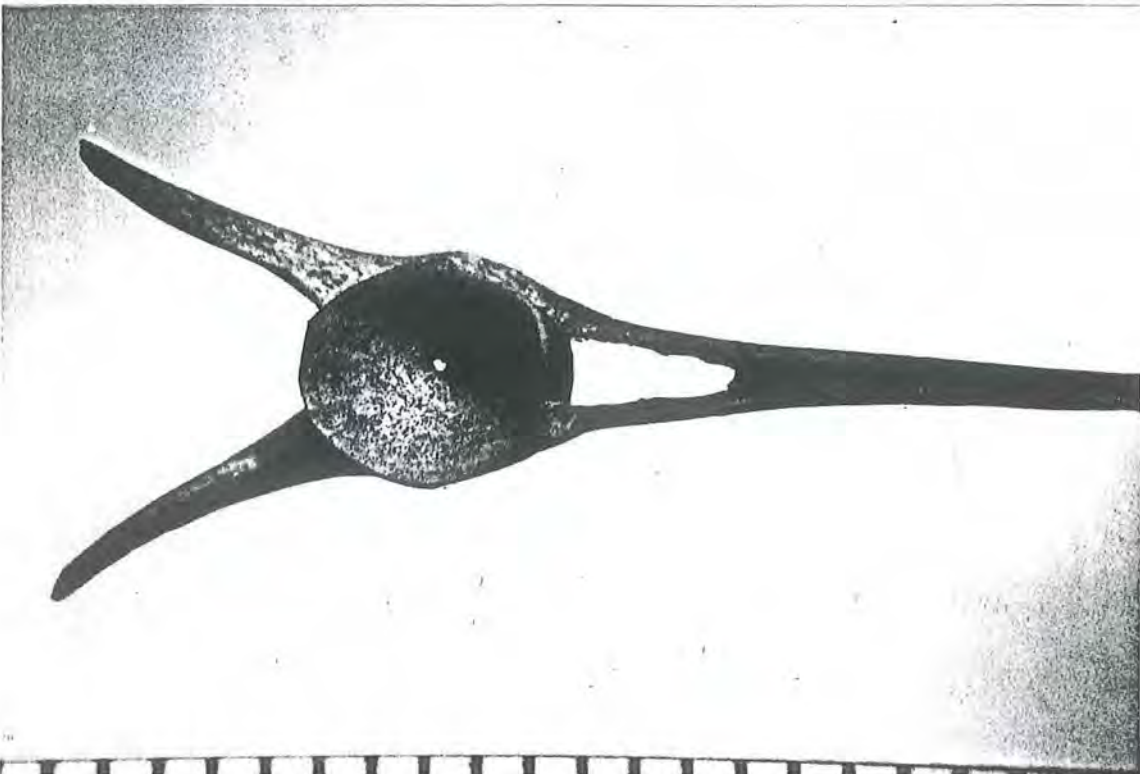
Afbeelding 4

Drie wervels van palingen (Anquilla anguilla), links en rechts caudale wervels (lateraal aanzicht) en midden een precaudale wervel (craniaal aanzicht) (Gorinchem, Molenstraat). Maatstreepjes in mm.

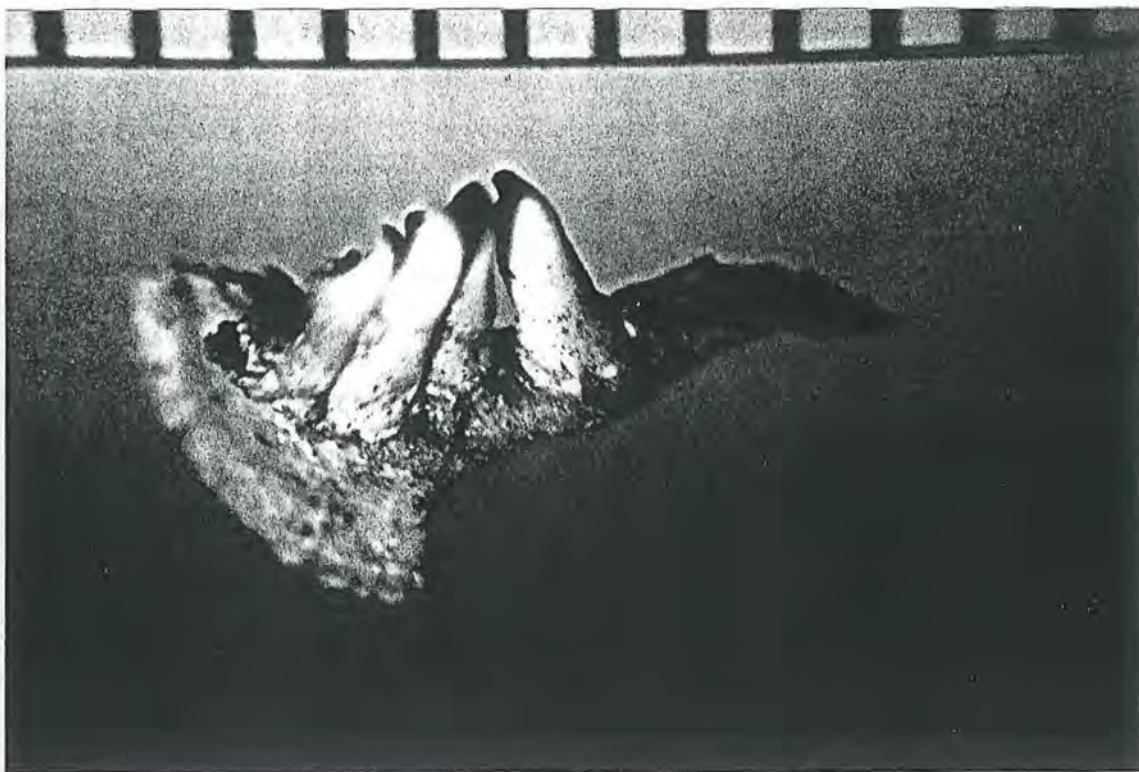
Afbeelding 5

Precaudale wervel van een brasem (Abramis brama), craniaal aanzicht (Gorinchem, Molenstraat). maatstreepjes in mm.

Afbeelding 6
Keeltanden (os pharyngeum inferius) een alver (Alburnus alburnus), lateraal aanzicht (Gorinchem, Molenstraat).
Maatstreepjes in mm.

Afbeelding 7
Caudale wervel van een voorn (Rutilus sp.), craniaal aanzicht (Gorinchem, Molenstraat). Maatstreepjes in mm.

Tabel 3

Overzicht van het aantal resten van vissen. Gorinchem, Molenstraat 12-12a, muurnis. Datering 17de eeuw.
nd = niet gedetermineerd.
MAI = minimum aantal individuen.

skeletdeel		brases	alvar	voorn	kerper- achtige	paling	bot	haring	vla juv	vis nd
os pharyngeum inferius	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
maxillare	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
urohyale	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
zithrum	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
pelvis	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
os anale	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
vert. precaudales	1	-	-	3	-	2	-	-	-	-
vert. caudales	1	-	-	5	-	6	3	-	-	-
vertebrae	5	-	-	31	-	5	2	10	7	32
urostylus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
costa inferior	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-
pterygophora	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
schubben	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	170
totaal	(315)	11	3	40	13	13	12	12	7	204
% totaal	(100)	3,5	1,0	12,7	4,1	4,1	3,8	3,8	2,2	64,8
MAI	(10)	1	1	3	nd	1	1	2	1	nd
% MAI	(100)	10,0	10,0	30,0	-	10,0	10,0	20,0	10,0	-

2.4. Weekdieren

Van een mosselschelp werden 11 fragmenten gevonden (2.6%). Het zijn de overblijfselen van vermoedelijk één gebroken linker klep. De zoutwatermossel (*Mytilus edulis*) werd voor consumptie vanaf de kust aangevoerd.

3. Bouwoffer of voedselvoorraadje?

De gevarieerde soortensamenstelling van deze kleine hoeveelheid resten is zeer opvallend. Daarnaast is het bijzonder om in een archeologische context naar verhouding zoveel wilde diersoorten aan te treffen. Onduidelijk is welke rol deze wilde diersoorten in de menselijke samenleving speelden. De zoogdieren rund en schaap (of geit) zullen voor menselijke consumptie zijn geslacht, zoals enkele slachtsporen bewijzen. De resten van vogels zijn vooral van (wilde) eendensoorten die mogelijk zijn geconsumeerd, maar ook heel goed van nature in de nabije omgeving gestorven kunnen zijn. Ook de resten van een huismus en een lijsterachtige vogel kunnen van in de nabijheid gestorven dieren zijn. De visresten zijn voor het grootste deel van soorten die in het zoete water kunnen worden aangetroffen en van nature in de omgeving van Gorinchem leven. De meeste resten zijn van 'ondermaatse' vissen die eigenlijk te klein zijn voor menselijke consumptie.

Op grond van deze informatie kan niet met zekerheid worden vastgesteld of de resten door vroegere mensen als bouwoffer in het muurnis zijn neergelegd. Het doel van een bouwoffer is het nieuwe bouwwerk te beschermen tegen allerlei bedreigingen en gevaren te bezweren of het bouwwerk te zegenen (Van den Beemt 1995: 238). Het schenken van voedsel bij bijzondere

gelegenheden heeft een diepere functie met als achterliggende gedachte "ik geef jou, opdat jij mij zult geven" (Jobse van Putte 1995: 34). Het schenken van 'ondermaatse' vissen als bouwoffer lijkt me echter geen aannemelijke gedachte...

Een natuurlijke herkomst, als een (vergeten) voedselvoorraadje van bijvoorbeeld een muis, een rat of wezel is daarentegen op grond van de informatie van dit onderzoek heel goed mogelijk. Knaagsporen van een roofdier op enkele botfragmenten pleiten voor deze visie.

Literatuur

Beemt, F.G. van den, 1995. Een bouwoffer of een geheim voorraadje jenever? Westerheem 44 nr. 6. 236-239.

Habermehl, K-H., 1975. Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren. 2. Auflage. Berlin-Hamburg.

Jobse-Van Putten, J., 1995. Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen/Amsterdam.

Jong, Th. de, A. Carmiggelt, G. van den Eynde, 1995. Met de Nassaus aan tafel. Dierlijk botmateriaal uit het kasteel van Breda onderzocht. Archeologie en Monumenten in Breda 12. Breda. 1-8.

Nijssen, H. en S.J. de Groot, 1987. De vissen van Nederland. Utrecht.

Teeuwissen, J.J.T., F. Claus, W. Doorman-Degens, P. Grimm, B.L. Polderman, J.J.H.G.D. Karelse, E. Polderman-Kokke (red). 1990. Themanummer over eendenkooien. Zuid-Hollands landschap jrg. 19, nr. 1.